

HISTORICKOGEOGRAFICKÝ PRÍSPEVOK K ŠTÚDIU VZNIKU A ROZVOJA CESTOVNÉHO RUCHU JUŽNEJ STRANY ĎUMBIERSKÝCH NÍZKYCH TATIER

Bohuslava GREGOROVÁ

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
Katedra geografie a geológie Fakulty prírodných vied
Tajovského 40
974 01 Banská Bystrica
bohuslava.gregorova@umb.sk

GREGOROVÁ, Bohuslava. Historical-Geographical Contribution to the Study of Tourism of the Southern Part of Ďumbierske Nízke Tatry Mountain. In *Studia Historica Nitriensia*, 2019, vol. 23, no. 1, pp. 91-108, ISSN 1338-7219, DOI: 10.17846/SHN.2019.23.1.91-108.

Our aim in the contribution was to outline the genesis of tourism in the western part of the Nízke Tatry mountain. The main emphasis was put on the analysis of the factors determining and forming tourism, the most important were the natural potential, the development of the spa, the development of tourism, the development of transport and the socio-economic development of the Horehronský region. At the end of the paper, we have specified the periods in the development of tourism, such as the beginning of tourism (from the first mention of the territory until the end of the 19th century), period of the development of tourism (from the 19th century to 1945), the period of mass tourism (1946 – 1989), period of the transformation of tourism (1989 – 2000) and period the spatial growth of tourism (2001 – present).

Kľúčové slová: História; geografia; cestovný ruch; vývoj; Ďumbierske Nízke Tatry;

Keywords: History; Geography; Tourism; Development; Ďumbierske Nízke Tatry Mountain;

Úvod

Výskumu dejín cestovného ruchu sa medzi odbornou verejnosťou nevenuje príliš veľká pozornosť. Problematika je metodologicky aj heuristicky pomerne náročná a ako všetky interdisciplinárne témy si vyžaduje znalosti z viacerých disciplín, v našom prípade z histórie, geografie, ale aj sociológie, ekonomiky a environmentálnej histórie.

Cieľom príspevku bolo načrtnúť genézu cestovného ruchu¹ v Ďumbierskej časti Nízkyh Tatier, pričom hlavný dôraz bol kladený na analýzu faktorov

¹ Cestovný ruch chápeme v najširšom zmysle slova a zahrňame doň aj témy rekreačných aktivít (turistiky, kúpeľníctva, rekreačnej infraštruktúry) – rekreačné zariadenia (horské chaty, hotely, chalupy), potenciálu (prírodný, kultúrno-historický, potenciál dopravy) atď.

podmieňujúcich jeho formovanie na južnej strane pohoria a v rekreačnej oblasti Chopok-juh². Predstavenie najdôležitejších činiteľov podmieňujúcich vznik a rozvoj cestovného ruchu však nie je možné teritoriálne ohraničiť len na vybrané územie, a preto sa mnohé zmienky budú týkať aj lokalít, ktoré sa nachádzajú na severnej strane pohoria či vo východnej – kráľovohoľskej – časti.

Cestovný ruch v dnešnom chápaní zmyslu slova sa v Nízkych Tatrách začal rozvíjať pomerne neskoro (na konci 19. a začiatkom 20. storočia), aj keď mnohé prírodné lokality a atraktivity boli známe, popísané a vedecky preskúmané už dávnejšie.

Napr. Demänovské jaskyne sa spomínajú v listine z roku 1299, ktorá uvádza istý vrch v doline Demänovky s veľkými trhlinami, dutinami, jaskyňami, spod ktorého vyteká bohatý prameň. Jaskyne sa do konca 19. stor. stali vd'áčnym objektom vedeckých výskumov mnohých zahraničných a domácich odborníkov, ako boli G. Hain, E. Bruckmann, J. Buchholtz, M. Bel, F. Langer, K. Windisch, R. Townson, J. Korabinszky, S. Bredetzky, G. Wahlenberg, A. Sudow a i.³

Druhým významným prírodným fenoménom tohto horstva sú minerálne pramene. Najstaršia zmienka o nich pochádza z roku 1549, keď ich spolu so spišskými prameňmi popísal vo svojom diele J. Wernherr. Ako ďalší to boli A. Elzevirius, E. Bruckmann, H. Crantz, J. Lischovíni, M. Bel, G. Wahlenberg, P. Kitaibel, A. Rochel, J. Krzisch, D. Štúr, J. Hunfalvy a mnohí iní.⁴

Počiatky formovania cestovného ruchu, resp. turistiky v Ďumbierskych Nízkych Tatrách

Takéto skromné zmienky a záznamy nepodnietili intenzívnejší rozvoj cestovného ruchu v pohorí, ktorý sa tu odohrával v podobe ojedinelých výstupov na najvyššie vrcholy – Ďumbier, Chopok, príp. Kráľovu hoľu. Vlastivedno-poznávaci charakter mali vychádzky štúrovcov, ktorí svojimi výletmi na Kriváň (1841, 1842, 1844 a neskôr), Devín či iné pamätné miesta položili základy turistiky.⁵ Štúrovský odkaz v zmysle spoznávanie Slovenska cestovaním uchovávali a prehlbovali aj ich nasledovníci. Takto sa nám zachovali zápisky Laskomerského o prechode cez Čertovicu z roku 1875⁶, spomienky Pavla Kuzmányho na výlet na Ďumbier⁷ či korešpondencia medzi Bottom a Dobšinským z rokov 1850 – 1874 o cestách po Slovensku, pričom sa zmieňujú o Čertovici, Latiborskej holi, návšteve Magurky, Korytnice a Železného.⁸

² Rekreačnú oblasť Chopok-juh vymedzujeme ako priestor Bystrej doliny, úseku hlavného hrebeňa od Derešov cez Chopok až po Ďumbier (rekreačné obce Horná Lehota, Bystrá, Mýto pod Ďumbierom).

³ HOUDEK, Ivan. Nízke Tatry včera a dnes. Bratislava: Cestovný ruch, zv. 3, 1953, s. 43-49.

⁴ HOUDEK, ref. 3, s. 65-66.

⁵ PUSKAILER, Ján. Štúrovská storočnica a počiatky národného cestovného ruchu, turistiky a ochrany prírody na Slovensku. In *Krásy Slovenska*, 1956, roč. 33, č. 9, s. 321-329.

⁶ ZECHENTER-LASKOMERSKÝ, Gustáv Kazimír. Priebeh cez Čertovicu. In *Orol*, 1875, roč. 6, č. 3, s. 70.

⁷ KUZMÁNY, Pavol. Horehronie. In *Slovenské pohľady*, 1900, roč. 20, s. 262-270. Dostupné na internete: < <https://archive.org/details/slovenskohlady07rosegoog/page/n270>>.

⁸ BRTÁŇ, Rudolf. Z turistických ciest Bottu a Dobšinského. In *Krásy Slovenska*, 1969, roč. 46, č. 12, s. 454-473.

Ešte aj v druhej polovici 19. stor. vyhľadávali turisti Nízke Tatry len ojedinele a v dlhších časových intervaloch.⁹ Ich nezájum o toto pohorie pramenil z nasledujúcich príčin:

- vzdialenosť od hlavných komunikačných línií (železnica, cesta),
- dlhé nástupné cesty, ktoré bolo nutné prejsť pešo,
- nedostatok značených horských turistických chodníkov,
- nedostatok vhodných prístreškov najmä vo vysokých polohách,
- blízkosť Vysokých Tatier.¹⁰

Podľa nás ďalším dôležitým faktorom, ktorý sa podpísal pod nezájum o Nízke Tatry, bola absencia turistického spolku, ktorý by takúto činnosť organizoval, podporoval a zastrešoval, ako to bolo v prípade Vysokých Tatier a Uhorského karpatského spolku založeného v r. 1873 v Starom Smokovci. Trend zakladania turistických organizácií k nám prenikol zo západnej Európy a impulzom pre ich vznik bol rozvoj alpinizmu. Činnosť Uhorského karpatského spolku bola zameraná na oblasť turistiky, horolezectva a lyžiarstva, no najpodstatnejším cieľom bolo objavovanie a sprístupňovanie Tatier verejnosti.¹¹ Spolok postupne rozšíril svoju činnosť na celé územie Karpát prostredníctvom 27 pobočiek, z ktorých 17 sídlilo na území dnešného Slovenska.¹²

Na severnej strane mal na starosti Nízke Tatry liptovský odbor so sídlom v Liptovskom Mikuláši, založený v r. 1884, a južnú stranu spravoval zvolenský odbor so sídlom v Banskej Bystrici, ustanovený v r. 1889.

Činnosť oboch sekcií sa pohybovala v úzkom rámci a zameriavala sa na vybrané lokality. Liptovský odbor sa najviac staral o Demänovskú ľadovú jaskyňu, blízko ktorej v roku 1885 postavil drevenú chatu, prvú turistickú útulňu v Nízkych Tatrách. V roku 1906 ju úplne zničila búrka, a tak sa členovia rozhodli v tom istom roku postaviť novú, murovanú.

Zvolenský odbor v rokoch 1896 – 1899 vybudoval serpentínový chodník z Trangošky na Ďumbier, ktorý bol následne niekoľkokrát opravovaný a v r. 1908 aj vyznačovaný. V roku 1902 členovia sekcie postavili na hrebeni tesne pod Ďumbierom murovanú útulňu, prvú vysokohorskú útulňu tohto typu v Nízkych Tatrách.¹³ Otvorená bola 24. augusta za účasti 25 turistov, členov spolku. Nazvali ju Karolovou chatou na počesť predsedu sekcie a podžupana Karola

⁹ Pavol Kuzmány sa vo svojich spomienkach na Horehronie zmieňuje o rozhovore s bačom, u ktorého bol ubytovaný počas výletu z Bystrej na Ďumbier a odtiaľ Mlynnou dolinou späť do Brezna. V roku 184* okrem 2 ľudí (doktora a farára) na Ďumbieri nikto nebol. Rok predtým len jediná skupinka 11 návštevníkov z Gemerskej stolice (z Jelšavy a Tisovca). KUZMÁNY, ref. 7, s. 266.

¹⁰ HOUDEK, ref. 3, s. 159-160.

¹¹ Porovnaj VYSTOUPIL, Jiří – ŠAUER, Martin et al. Geografie cestovního ruchu České republiky. Plzeň: Aleš Čeněk, 2011, s. 22-23.

¹² SCHVARC, Michal. Karpatský spolok (Karpathenverein) v Banskej Bystrici a jeho činnosť v období prvej Československej republiky. In KALISKÝ, Dušan et al. 120 rokov organizovanej turistiky v Banskej Bystrici 1889 – 2009. Banská Bystrica: Mesto Banská Bystrica a Klub slovenských turistov Lokomotíva Banská Bystrica, 2009, s. 17-29; KHANDL, Ladislav. Pešia turistika na Slovensku. In Krásy Slovenska, 2004, roč. 81, č. 5-6, s. 38-41.

¹³ Stavba prebiehala v náročných vysokohorských podmienkach a často bola prerušovaná nepriazňovou počasiou. Najväčšiu zásluhu na výstavbe mali Jozef Draškovič a Juraj Hudec. Slávnostné otvorenie sa konalo 24. augusta 1902 a príhovor pri tejto príležitosti predniesol tajomník sekcie

Csipkaya.¹⁴ Útulňa bola vandalmi často vylúpená, devastovaná a v roku 1912 i značne poškodená. Aj keď ju dal zvolenský odbor v r. 1914 opraviť, už počas 1. svetovej vojny úplne spustla a zanikla¹⁵. Zvyšky základov v podobe skál sa dodnes nachádzajú pod vrcholom Ďumbiera.¹⁶

Tieto prvé počiny sprístupňovania pohoria z oboch strán síce znamenali organizovanie a podporu turistiky, ale tá ani potom nevybočovala z úzkeho rámca.¹⁷

Nízke Tatry sú špecifické a odlišné od ostatných horstiev, čo sa týka vývoja cestovného ruchu. Nebol založený na rozvoji turistiky, horolezectva, lyžiarstva a na následnej výstavbe turistických chát a útulní. Tento trend sem prenikol neskôr a do 30. rokov 20. storočia nebol výrazný. Vznik a rozvoj cestovného ruchu boli založené na inom prírodnom bohatstve, a to na minerálnych prameňoch. Tie podmienili konštituovanie cestovného ruchu a práve kúpeľný cestovný ruch bol dominantnou formou v počiatkoch jeho formovania.

Počiatky kúpeľníctva v Ďumbierskych Nízkych Tatrách

Nízke Tatry sú vo všeobecnosti bohaté na minerálne pramene (na rozdiel od Vysokých Tatier), ktoré vyvierajú pozdĺž okrajových zlomov na oboch stranách pohoria.

V západnej časti na úpätí Prašivej v Korytnickej doline vznikli kúpele Korytnica. *„Minerálne pramene tu boli známe od nepamäti a mnohí úradníci likavsko-hrádockého panstva i okolití zemanovia už na prelome 18. a 19. storočia ich v letnom čase navštevovali, aby využili ich liečivú silu. Najprv bývali v improvizovaných chatrčiach a až v roku 1835 hrádocký prefekt Florián Collinasy tu dal pre nich postaviť v doline, v tom čase ešte veľmi močaristej, pri prameňoch obytný dom s kuchyňou.“*¹⁸

Iný zdroj uvádza, že už v roku 1830 Andreas Solus z Ružomberka postavil v Korytnici prvý kúpeľný dom „Solus“.¹⁹ Kúpele Korytnicu popísal vo svojom diele Ilustrovaný sprievodca Karpatmi a hornouhorskými kúpeľmi aj A. F. Heksch.²⁰ Podľa neho sa stali všeobecne uznávanými od r. 1852. Vtedy bol viedenským geologickým ústavom vykonaný prvý kvalitatívny rozbor vody a neskôr, v roku 1856, aj prvá kvantitatívna analýza. Následne otvorili prvú kúpeľnú sezónu (v roku 1857), ktorá trvala približne od 15. mája do konca sep-

---

Karol Kaán. URBAN, Peter. Ďumbier. Najvyšší z Nízkych. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2012, s. 81.

¹⁴ SCHVARC, ref. 12. s. 18.

¹⁵ Oskar Jordán chatu vo svojich spomienkach popisuje takto: „Je to skromný drevený dom rozdelený stenou z lát na dve časti. V jednej časti je tehlový kozub, v druhej stôl, lavica, pričaňa a dookola steny podstavec. Na jednej stene visí maľba, na ktorej improvizujúci maliar veselej spoločnosti znázornil radosti, ktoré ponúka poloha koliby počas letných výletov. Na hladkej doskovej stene je vidieť podpisy – mená turistov. Na jednom tráme sa uvádza meno básnicko nadaného turistu Petófiho.“ JORDÁN, Oskar. Skitouren am Gyömbér. In Jahrbuch des Ungarischen Karpathen-Vereines, 1909, 36. Jahrgang, s. 62-63. Dostupné na internete: <<http://epa.oszk.hu/02600/02600/00036/pdf/>>.

¹⁶ URBAN, ref. 13, s. 81-82.

¹⁷ HOUDEK, ref. 3, s. 161.

¹⁸ HOUDEK, ref. 3, s. 66.

¹⁹ ŽALČÍK, Ján. Donovaly – Korytnica. Stručný sprievodca. Bratislava: Šport, 1981, s. 16-18.

²⁰ Dielo bolo vydané v roku 1881.

tembra.²¹ V roku 1866 popisuje svoje zážitky z pobytu v Korytnici P. Dobšinský J. Bottovi. Spomína najmä na „medokýš“ a jeho účinnú tráviacu funkciu.²²

Najväčší rozmach dosiahli kúpele na konci 19. stor., v roku 1896 tu bolo 311 izieb vhodných na ubytovanie hostí, či už v kúpeľných domoch, alebo súkromných budovách.²³ Ešte aj v období Československej republiky boli kúpele známe a hojne navštevované, dostali dokonca prívlastok Slovenské Karlove Vary.²⁴

Ďalšou lokalitou s kúpeľnými aktivitami v období druhej polovice 19. stor. bolo Železnô. Železitá kyselka bola taktiež známa už oddávna, no kúpeľná osada tu začala vznikať až o 10 rokov neskôr na podnet kúpeľnej spoločnosti utvorenej v roku 1869.²⁵ Prvá analýza vody bola vykonaná v roku 1877 prof. Matejom Ballom v Budapešti. Postupne sa Železnô stalo miestom stretávania slovenskej inteligencie, pričom jeho hlavnými propagátormi boli Gustáv Kordoš-Magurský a Daniel Beniač, rodáci z blízkeho okolia.²⁶

Aj na južnej strane Nízkych Tatier existovali v tomto období kúpele, a to v Dolnej Lehote. Podľa zachovaných archívnych materiálov bola uzatvorená prenájomná zmluva medzi Ignácom Ličkom z Dolnej Lehoty a Jozefom Škultéty, richtárom obce, na obecné pozemky a teplice pod názvom „na Lúčke, resp. Lúčka“. Podľa zmluvy bol Ignác Ličko povinný dať v tejto lokalite urobiť vrty a vystavať kúpele, zahŕňajúce kúpeľné domy a kúpeľný park s upravenými chodníkmi.

Pozemky mu boli prenajaté na 20 rokov, pričom prvých 10 rokov ich prenájom stál 150 a ďalších 10 rokov 300 zlatých. Zaujímavosťou je, že zmluva bola vyhotovená v dvoch jazykoch, oficiálnom (maďarskom) aj slovenskom, aby jej obsahu zmluvné strany rozumeli. V slovenskom prepise zmluvy sa však za prenájom pozemkov na prvých 10 rokov uvádza suma 156 zlatých a ďalších 10 rokov 312 zlatých. Zmluva začala platiť od r. 1888 a trvať mala do r. 1908. Po uplynutí 20 rokov sa pozemky aj s kúpeľmi mali stať majetkom obce a tá ich opäť mohla prenajať, prednostne však súčasnému prenajímateľovi, resp. jeho potomkom.²⁷ V archívnych materiáloch sa nezachovala správa o tom, čo všetko stihol Ignác Ličko na spomínaných pozemkoch vystavať a aký bol jeho ďalší osud. Avšak zachovali sa nám dokumenty z r. 1893, ktoré stanovujú nové podmienky prenájmu pozemkov aj s kúpeľmi „na Lúčke“, na základe ktorých môžeme usudzovať, že kúpele tu skutočne postavené boli, ale Ignác Ličko z nejakých príčin stratil nárok

²¹ ČUKA, Peter. Vybrané priestorové zákonitosti na území Starohorských vrchov. Banská Bystrica: Fakulta prírodných vied UMB, 2003, s. 109.

²² BRTÁŇ, ref. 8, s. 455.

²³ HOUDEK, ref. 3, s. 67.

²⁴ Pozri propagačné materiály s názvom Kúpele Korytnica (Slovenské Karlove Vary). Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA v BB), fond (ďalej f.) Okresný úrad v Brezne 1923 - 1945 (ďalej OÚ v BR 1923-1945), kartón (ďalej k.) 233, č. j. 7092.

²⁵ BRTÁŇ, ref. 8, s. 445. Dobšinský popisuje v roku 1861 priestor okolia kúpeľov takto: „Predstav si hŕňu kotlinu zo všetkých štyroch strán obklopenú, akoby Štrbské pleso bolo vyschlo a na dne krásnu zelenú lúčinu nechalo; predstav si na prostriedku lúčiny krásny drevený domček a z jednej i druhej strany na vrškoch salaše...“

²⁶ HOUDEK, ref. 3, s. 68.

²⁷ ŠA v BB, f. Notársky úrad Lopej z obvodu Okresného úradu Brezno (ďalej NÚ Lopej z obvodu OÚ BR), k. 6, č. j. 1. Prenájomná zmluva medzi obcou Dolná Lehota a Ignácom Ličkom na pozemok s minerálnymi prameňmi pre stavbu kúpaliska.

na ich prenájom. Pozemky, ktoré zahŕňali kúpele, lúky a oráčiny, boli teda opäť ponúknuté obcou na prenájom, pričom ich nový majiteľ mal byť určený dražbou. Cena bola stanovená na 300 zlatých a doba prenájmu od 1. 1. 1893 do 31. 12. 1895. Nový nájomca bol povinný kúpele a k nim patriace budovy aj so zariadením udržiavať. Pravdepodobným výhercom dražby sa stal Jozef Karol Demuth, obyvateľ obce Lopej-Biela Skala, ktorý bol významným odborníkom na výrobu antimónu a zaslúžil sa o zveľadenie huty vo Vajskovej. Dolná Lehota s ním uzavrela zmluvu, podľa ktorej mu dáva do prenájmu pozemok „na Lúčke“ spolu s drevenou budovou a ostatným zariadením, ktoré má názov Kúpele Lúčky, na 6 rokov za 300 zlatých forintov. Po uplynutí tejto lehoty bol povinný budovu zrušiť a pozemok vyčistiť. Zmluva bola podpísaná v júli 1897 a do platnosti vošla o rok neskôr, po schválení obecným zastupiteľstvom. Keďže sme žiadne ďalšie zmienky o kúpeľoch, vybavení, lôžkach či procedúrach nenašli, predpokladáme, že budova kúpeľov bola po uplynutí spomínanej lehoty skutočne zvalená a kúpele tak zanikli.²⁸ Túto skutočnosť potvrdzuje aj archívny dokument z r. 1907, zmluva medzi obcou Dolná Lehota a firmou Odandall v zastúpení Wiliamom Beckerom, ktorou sa dávajú do prenájmu pozemky s rovnakými parcelnými číslami, ako boli tie, na ktorých stáli kúpele, pričom žiadne budovy sa v dokumente nespomínajú.²⁹

Rozvoj turistiky a cestovného ruchu v Ďumbierskych Nízkych Tatrách

Ako sme už naznačili, turistika a jej pestovanie neboli hlavným impulzom pre rozvoj cestovného ruchu v Nízkych Tatrách, ale v neskoršom období (začiatok 20. stor.) sa stali dominantnou aktivitou a vďaka nej sa začala postupná výstavba chat a útulní. Prvým spolkom, ktorý ju organizačne podchytil, bol Uhorský karpatský spolok prostredníctvom svojich sekcií. Jeho členovia postavili dve horské chaty (1885 zrubová chata pri Demänovskej jaskyni, 1902 kamenná Karolova chata na Ďumbieri), vyznačovali turistické chodníky (z Demänovskej doliny na Ďumbier, chodník na Poludnicu, do Železného a Lúčok, k Demänovskej ľadovej jaskyni), usporadúvali výlety, poskytovali informácie o teréne a možnostiach ubytovania zahraničným návštevníkom, členom spolku z Nemecka a Maďarska, spolu so sprievodcovskými službami.³⁰

Po vzniku Československa v r. 1918 sa začali formovať ďalšie spolky zastrešujúce turistiku a tie ešte zintenzívnili jej rozvoj. Okrem Karpatského spolku, ktorý bol nástupcom Uhorského karpatského spolku, to bol v januári 1919 vzniknutý Tatranský spolok turistický. V novembri 1918 Klub českých turistov premenovali na Klub československých turistov a v r. 1919 bola v Bratislave založená jeho prvá sekcia. V roku 1920 sa obe organizácie zlúčili v jeden spolok pod názvom

²⁸ ŠA v BB, f. NÚ Lopej z obvodu OÚ BR, k. 6, bez č. j. Kúpno-predajná zmluva. Predaj kúpeľných budov a pozemkov obcou Dolná Lehota Jozefovi Karolovi Demuthovi.

²⁹ ŠA v BB, f. NÚ Lopej z obvodu OÚ BR, k. 6, bez č. j. Prenájomná zmluva medzi obcou Dolná Lehota a Wiliamom Beckerom pre firmu Odandall.

³⁰ ŠA v BB, f. Karpatský spolok, pobočka v Banskej Bystrici 1922 – 1944 (ďalej KS pobočka v BB 1922 – 1944), k. 2, č. j. 8. Správa o činnosti pobočky od jej založenia v roku 1889.

Klub československých turistov.³¹ Severnú stranu Nízkych Tatier mala na starosti Tatranská župa s odborními v Liptovskom Mikuláši, Liptovskom Hrádku a Poprade spolu s Podtatranskou župou a jej odborom sídliacim v Ružomberku. Južnú stranu pohoria spravovala Stredoslovenská župa s odborními v Banskej Bystrici, Podbrezovej a Brezne.³²

S rozvojom turistiky úzko súvisí aj rozvoj lyžiarstva. To sa tu začalo rozvíjať vo veľmi skromných pomeroch až začiatkom 20. stor. V r. 1907 vystúpili od južnej strany na Ďumbier prví lyžiar (Oskar Jordán a spoločníci), odtiaľ pokračovali na Krupovu hoľu a Chopok. V tom čase ešte existovala Karolova chata na Ďumbieri, predtým výstup na vrcholy hrebeňa v zime nebol možný.³³

Novým impulzom v rozvoji cestovného ruchu sa stali objavy jaskýň na severnej aj južnej strane pohoria v 30. rokoch 20. stor. V auguste r. 1921 objavil za obrovského sucha učiteľ A. Král v Demänovskej doline skalný otvor, inak zakrývaný tokom Lúčanky. Po vstupe doň sa musel predierať úzkymi chodbami, ktoré bolo nutné čistiť od riečnych nánosov. Chodby sa po čase rozšírili a A. Král vstúpil do obrovskej jaskyne, ktorá bola neskôr pomenovaná ako Jaskyňa slobody. O dva roky neskôr Hronské noviny o tejto udalosti napísali: „*Dolina objavu je krásna sama o sebe... Niet tu ani chatrčí, jediné domce sú horárne a útulňa Karpatského turistického spolku. Tu v tomto idylickom zákutí Nízkych Tatier bude po otvorení jaskýň panovať čulý turistický ruch a budú sa pretekať cudzí hostia a našinci v požívaní krás podzemia krasového.*“³⁴ V prvom decéniu po objavení navštívilo Demänovské jaskyne viac ako 200 000 návštevníkov (pozri tab. č. 1), čo sa v tom čase v súvislosti s vynaloženými investíciami pri sprístupňovaní a skrášľovaní okolia považovalo za nedostatočný počet.³⁵

Pre rozvoj cestovného ruchu na južnej strane pohoria bol však dôležitejší objav Bystrianskej jaskyne a jaskýň v Kozích chrbtoch pod Ďumbierom. V roku 1923 učiteľ Jozef Kovalčík spolu s Ernestom Laubertom preskúmali otvory v lese vo svahu nad Bystrou, o ktorých sa vedelo už dávno, a objavili asi 8 krátkych chodieb, ktoré sa okrem jednej končili slepo. Počas svojich výskumov v rokoch 1923 – 1926 postupne preskúmali viacero siení, dve najväčšie pomenovali Stará a Nová jaskyňa, ako aj priepasti, z nich najzaujímavejšou je asi 100 m hlboké Peklo.³⁶ Z dôvodu nedostatočných finančných prostriedkov na sprístupňovanie

³¹ VYSTOUPIL – ŠAUER, ref. 11, s. 24-28.

³² HOUDEK, ref. 3, s. 160.

³³ Oskar Jordán spolu s Dr. Richardom Schwickerom, Dr. Eugenom Metzlerom, Antonom Plöklom a Viktorom Jordánom absolvovali lyžiarsku túru na Ďumbier počas veľkonočných sviatkov v roku 1907. Vlakom pricestovali do Podbrezovej, odtiaľ vozom do Bystrej a v prvý deň výletu stúpali dolinou Bystrej pod hrebeň do Karolovej chaty, kde prenocovali. Na druhý deň absolvovali lyžiarsky výstup na Ďumbier a Chopok a zviezli sa späť do Podbrezovej. JORDÁN, ref. 15, s. 57-67.

³⁴ Hronské noviny, 22. 4. 1923, roč. 5, č. 16. O novoobjavených jaskyniach demänovských pri Lipt. Sv. Mikuláši.

³⁵ NUSKA, Oldřich. Objav Demänovských jaskýň; Demänovské jaskyne – kamenný zázrak; O pôvode jaskýň a kvapľov; Barva a zvuk v Demänovských jaskyniach; Práca a investície v Demänovských jaskyniach. In Krásy Slovenska, 1937, roč. 16, č. 5, s. 106-113.

³⁶ ŠA v BB, f. OÚ v BR 1923 – 1945, k. 293, č. j. 1077. Žiadosť Štátnemu referátu na ochranu pamiatok o podporu pri výskume jaskyne v Bystrej.

práce sa založilo v roku 1938 Družstvo bystrianských jaskýň, ktoré ich malo do-
tovať.³⁷ Prvá časť jaskyne bola následne otvorená o rok neskôr. Jej správu prevzal
odbor Klubu československých turistov Ďumbier v Podbrezovej, ktorý mal ná-
sledne spory s Kovalčíkom týkajúce sa vlastníckych práv.³⁸ Jaskyňa bola z tohto
dôvodu otvorená len sporadicky. Neskôr, v roku 1940, sa postavila malá elektrá-
reň z dôvodu jej osvetlenia³⁹ a už o dva roky vydal povolenie na trvalé sprístup-
nenie verejnosti Okresný úrad v Brezne.⁴⁰

Rok	Počet návštevníkov	Rok	Počet návštevníkov
1924	2 634	1931	20 112
1925	6 241	1932	21 649
1926	5 118	1933	20 329
1927	8 812	1934	23 737
1928	12 154	1935	26 359
1929	16 316	1936	31 862
1930	21 060		

*Tab. 1. Počet návštevníkov demänovských jaskýň v rokoch 1924 – 1936. Zdroj: NUSKA,
ref. 35, s. 113.*

V lete roku 1925 členovia zvolenského odboru klubu Ján Chudík a Ján Rosiar sa-
dili plesnivec v okolí Ďumbiera a pri tejto príležitosti objavili v Kozích chrbtach
pod Ďumbierom jaskynné otvory, ktoré následne preskúmali.⁴¹ Tieto priestory sa
priebežne navštevovali a vedecky popisovali (napr. Jirmerová⁴²) najmä v časopi-
se Krásy Slovenska. Celkovo sa v Ďumbierskom vysokohorskom krase nachádza
14 jaskýň, najväčšia z nich, známa ako Jaskyňa mŕtvych netopierov, bola otvore-
ná pre verejnosť až v roku 1996.⁴³

Od roku 1920 prebiehalo pod gesciou Ministerstva vnútra Československej
republiky v jednotlivých pohoriach odborné značenie turistických ciest Klubom

³⁷ Naše noviny, 7. 1. 1938, roč. 7, č. 1. Nové kvapľové jaskyne poniže Bystrej pod Ďumbierom; Naše
noviny, 2. 12. 1938, roč. 7, č. 48. Rozvoj bystrianských jaskýň zaistený.

³⁸ ŠA v BB, f. OÚ v Brezne 1923 – 1945, k. 238, č. j. 163. Spory vznikli z toho dôvodu, že pozemky,
pod ktorými sa nachádzala jaskyňa, patrili spolku bývalých urbarialistov z Mýta pod Ďumbie-
rom. Tí ich prenajali Jozefovi Kovalčíkovi, ktorý tak získal právo na prieskum jaskýň.

³⁹ ŠA v BB, f. OÚ v BR 1923-1945, k. 841, č. j. 3229. Technický popis elektrárne, ktorú stavia „Dru-
stvo bystrianských jaskýň pod Ďumbierom“.

⁴⁰ ŠA v BB, f. Notársky úrad Mýto pod Ďumbierom z obvodu Okresného úradu Brezno (ďalej NÚ
Mýto pod Ďumbierom z obvodu OÚ BR), k. 10, č. j. 1448. Jaskyňa Bystrá – povolenie pre verejnú
návštevu.

⁴¹ ŠA v BB, f. OÚ v BR 1923 – 1945, k 211, č. j. 1687. Odbor Klubu československých turistov Ďum-
bier v Podbrezovej ohlásil nález jaskynných otvorov v Kozích chrbtach medzi Ďumbierom
a Veľkým Gápľom Okresnému úradu v Brezne.

⁴² JIRMEROVÁ, Jana. Ďumbiersky vysokohorský kras. In: Krásy Slovenska, 1959, roč. 36, č. 9,
s. 255-256.

⁴³ BUDAJ, Martin. K dejinám prieskumu Ďumbierskeho vysokohorského krasu. In Acta Carsologi-
ca Slovaca, 2012, roč. 50, č. 1, s. 103-122.

československých turistov, ktoré malo za úlohu zvýšiť ich návštevnosť a priblížiť ich širšej verejnosti.⁴⁴ Výlety do Nízkyh Tatier na jednotlivé vrcholy z južnej strany pohoria usporadúvala v tomto v období najmä banskobystriická sekcia klubu. V dôsledku neexistencie žiadnej chaty v tej oblasti boli výstupy na Ďumbier, ale aj na Chopok dvojdňovou záležitosťou.⁴⁵ Turisti boli nútení cestovať vlakom do Podbrezovej, odtiaľ na vozoch do Bystrej a následne pešo na Trangošku, keďže spevnená cesta v tom čase ešte neexistovala. Na druhý deň sa konal samotný výstup.⁴⁶ Aj z týchto dôvodov vznikla naliehavá potreba budovania turistických chát a útulní nielen na samotnom hrebeni pohoria, ale i v jeho úzkom zázemí. Prvou bola Chata generála M. R. Štefánika pod Ďumbierom, ktorej stavba sa začala v roku 1924 a po mnohých problémoch sa do užívania dala až v roku 1928.⁴⁷ Na jej otvorení sa zúčastnilo podľa dobových prameňov 1500 turistov; temer všetky popisujú zvláštnu udalosť, ktorá sa počas osláv stala. V. Figuš-Bystrý sa odmietol podpísať do knihy návštev a hodil ju na zem, pretože jej nadpis bol v češtine.⁴⁸ Aj napriek tejto skutočnosti bolo otvorenie prvej vysokohorskej chaty na strednom Slovensku významným počinom a aj vďaka nej sa rozvíjala turistika v celom priestore Nízkyh Tatier.

Ďalší rozmach v tomto smere bol iniciovaný rozšírením dopravy. V roku 1932 sa zaviedla pravidelná autobusová linka z Podbrezovej do Mýta pod Ďumbierom⁴⁹, v roku 1934 sa dostavala cesta na Trangošku a následne až na Srdiečko⁵⁰ a v roku 1936 bola otvorená vlaková trať Červená skala – Margecany, ktorá prepojila stredné Slovensko (Zvolen – Banská Bystrica – Brezno – Telgárt) s východným a napojila ho na košicko-bohumínsku železnicu.⁵¹ V období 40. rokov boli postavené ďalšie turistické chaty, v r. 1932 na Chabenci⁵², v r. 1934 pod Kráľovou hoľou na Smrečinách, v r. 1936 pod Veľkým bokom a v rovnakom roku aj na Trangoške.⁵³

⁴⁴ Úradné noviny župy Zvolenskej, 21. 10. 1920, roč. 1, č. 43. Od župana župy Zvolenskej. Predmet: značkovanie turistických cest, povznesenie cudzineckého ruchu.

⁴⁵ V roku 1928 vydal Klub československých turistov v Banskej Bystrici Sprievodcu po Banskej Bystrici a Horehroní. V rámci Nízkyh Tatier je vymedzených a popísaných 20 turistických trás. KOLEKTÍV. Sprievodca po Banskej Bystrici a Horehroní. Banská Bystrica: Odbor Klubu československých turistov, 1928, s. 45-92.

⁴⁶ Hronské noviny, 4. 8. 1923, roč. 5, č. 36. Turistika – výlet na Ďumbier.

⁴⁷ S výstavbou chaty sa začalo 14. 7. 1925 a náklady dosiahli sumu 650 000 korún. Nepriaznivé poveternostné podmienky umožňovali realizovať stavebné práce len počas niekoľkých týždňov v letnom období, čo spôsobovalo neustále meškanie a odkladanie dokončenia stavby. Pohronský hlásnik, 10. 8. 1928, roč. 3, č. 32. Ďumbierske slávnosti.

⁴⁸ Zástupcovia výboru Klubu československých turistov z Prahy priniesli so sebou na otvorenie chaty pamätnú knihu s nápisom v češtine. Keď sa počas podpisovania dostala k V. Figušovi-Bystrému, ten nápis preškrtnol a prepísal ho po slovensky. Na spodnú časť strany doplnil: „Prečo nie po slovensky, veď sme na Slovensku.“ Pohronský hlásnik, 28. 9. 1928, roč. 3, č. 37. Ďumbierska príhoda.

⁴⁹ Pohronský hlásnik, 15. 7. 1932, roč. 7, č. 28. Výlety na Ďumbier značne uľahčené.

⁵⁰ ŠA v BB, f. NÚ Mýto pod Ďumbierom z obvodu OÚ BR, k. 3, č. j. 176. Program prác odboru Klubu československých turistov Ďumbier v Podbrezovej v roku 1936.

⁵¹ Pohronský hlásnik, 1. 8. 1936, roč. 11, č. 31. Slávnostné zahájenie premávky na novej železničnej trati Červená Skala – Margecany. Uvítanie v B. Bystrici.

⁵² Pohronský hlásnik, 12. 8. 1932, roč. 7, č. 33. Otvorenie chaty KČST na Chabenci.

⁵³ ŠA v BB, f. OÚ v BR 1923 – 1945, k. 90, č. j. 642. Odbor Klubu československých turistov Ďumbier v Podbrezovej – slávnostné odovzdanie verejnosti novej chaty na Trangoške.

Prechod celým pohorím tak bolo možné uskutočniť za 5 dní. Chaty boli sprístupnené značenými turistickými chodníkmi a v tomto období prvýkrát vzniká idea vybudovania jedinej trasy hrebeňmi Veľkej Fatry a Nízkych Tatier (Zvolen – Kráľova hoľa).⁵⁴ Z tohto dôvodu Krajský úrad v Bratislave v roku 1937 povolil výstavbu 4 spojovacích zrubov, ktoré mali doplniť infraštruktúru tak, aby všetky objekty boli od seba vzdialené maximálne 4 hodiny. Prvý zrub sa mal umiestniť medzi Korytnicu a Chabenec, druhý medzi Chabenec a Ďumbier a zvyšné dva medzi Veľký bok a Telgárt.⁵⁵ Navyše Klub československých turistov žiadal o vystavanie chaty na Prašivej, aby sa pri prechode z Donovál cez priesmyk Šturec nemuselo zostupovať do Korytnice.⁵⁶ Tieto plány však ostali nezrealizované.

Koncom roka 1938 sa odčlenil z Klubu československých turistov Klub slovenských turistov a lyžiarov, ktorý prevzal pod svoju správu cestovný ruch a turistiku i všetky chaty a rekreačné objekty. Obdobie 2. svetovej vojny znamenalo recesiú v návštevnosti pohoria, napríklad v roku 1941 pricestovalo do Mýta pod Ďumbierom 322 turistov, pričom najviac ich bolo v auguste, a to 61.⁵⁷ Vláda sa snažila týmto negatívnym trendom čeliť budovaním miestnych zborov pre cestovný ruch, ktoré sa volali Slovakotoury (v Brezne bol založený v roku 1941) a mali okresnú pôsobnosť.⁵⁸ Jedinou športovo-rekreačnou udalosťou v tomto období boli lyžiarske preteky Veľká cena Slovenskej republiky v sezóne 1941/1942 na Ďumbieri. Rozvoj akýchkoľvek iných aktivít bol utlmený až zastavený.

Rokom 1940 sa začína obdobie ničenia infraštruktúry na hrebeni Nízkych Tatier.⁵⁹ Najskôr nešťastne zhorela chata na Chabenci, potom (v roku 1944) Nemci zdemolovali a vypálili chaty na Trangoške, pod Ďumbierom a na Veľkom boku, pričom funkčnou ostala iba tá pri Vrbickom plese na severnej strane pohoria.⁶⁰

Obdobie rozvoja masového cestovného ruchu v Ďumbierskych Nízkych Tatrách

Aj keď je povojnové obdobie typické intenzívnou snahou o obnovenie stavu cestovného ruchu pred roka 1938, dlho sa ho nedarilo dosiahnuť a spoločensko-politické zmeny, ktoré nastali po roku 1948, koordinovali jeho rozvoj cieľovým plánovaním inak.⁶¹

Vznikli nové návrhy „turistického zveľadenia Nízkych Tatier“, ktoré sa stalo prioritou všetkých zainteresovaných orgánov, najmä Okresného národného

⁵⁴ ŠA v BB, f. OÚ v BR 1923 – 1945, k. 597, č. j. 9107. Turistická cesta po hrebeni Nízkych Tatier.

⁵⁵ ŠA v BB, f. OÚ v BR 1923 – 1945, k. 688, č. j. 9238. Stavba turistických zrubov v Nízkych Tatrách.

⁵⁶ ŠA v BB, f. Klub československých turistov a Klub slovenských turistov a lyžiarov (ďalej KČST a KSTaL), k. 3, bez č. j. Technický popis k projektu turistickej chaty odboru na „Prašivej“ v Nízkych Tatrách.

⁵⁷ ŠA v BB, f. NÚ Mýto pod Ďumbierom z obvodu OÚ BR, k. 10, č. j. 1188. Štatistika návštevnosti obce Mýto pod Ďumbierom v roku 1941.

⁵⁸ ŠA v BB, f. OÚ v BR 1923 – 1945, k. 805, č. j. 7810. Slovakotour – založenie miestneho zboru v Brezne.

⁵⁹ Porovnaj KVIETOK, Ladislav. Zemepis Horehronia. Vlastivedná štúdia Banskobystrického a Breznianskeho okresu. Zvolen: vytlačené vlastným nákladom za podpory Pohronskej župy, 1943, s. 131-136.

⁶⁰ ŠA v BB, f. KČST a KSTaL, 1948, k. 2, bez č. j. Správy o cudzineckom a turistickom ruchu.

⁶¹ Porovnaj VYSTOUPIL – ŠAUER, ref. 11, s. 28-32.

výboru v Brezne. K prvým úlohám patrila výstavba výťahu na Chopok, ktorá bola schválená ešte na konci roka 1945. Zároveň sa ustanovila 120-členná komisia na vypracovanie krajinného plánu pohoria.

Nízke Tatry sa stali záujmovým priestorom na výstavbu rekreačných stredísk Banskobystrického kraja.⁶² Pohorie bolo rozdelené na 3 pásma, pričom I. predstavovalo predhoria a zázemia obcí určených na masovú rekreáciu (Bystrá, Mýto pod Ďumbierom, Šumiac, Telgárt), II. oblasť hlavných turistických stredísk zahŕňala nástupné centrá na vrcholy (Tále, Krpáčovo, Srdiečko), III. pásmo mali tvoriť chaty a útulne pozdĺž hlavného hrebeňa. Pre Mýto pod Ďumbierom bola určená výstavba individuálnych chát (Mlynná dolina) a detského rekreačného strediska, pre Tále išlo o hotel a pioniersky tábor ROH, pre Hornú a Dolnú Lehotu individuálne rekreačné objekty, pre Trangošku penzión, motel, autoservis, predajne a domy pre zamestnancov. Pre Srdiečko bola prioritná stavba sedačkovej lanovky na Chopok, pre sedlo pod Ďumbierom prestavba a rozšírenie chaty, ktorá sa premenovala na Chatu hrdinov SNP, pre Chopok dostavba kamennej chaty, pre medzistanicu pod Chopkom dokončenie horského hotela.⁶³ Plánovaná výstavba turistickej trasy hrebeňmi Veľkej Fatry a Nízkych Tatier dostala reálnu podobu, pretože bola vnímaná ako príležitosť na sprístupnenie bojov 2. svetovej vojny a uctenie si pamiatky padlých počas Slovenského národného povstania. Magistrála dostala pomenovanie Cesta hrdinov SNP, ktoré má dodnes.⁶⁴

Šesťdesiate roky 20. storočia sú charakteristické intenzívnou stavebnou činnosťou a plnením plánov päťročníc. V roku 1954 bol dostavaný lanový výťah na Chopok z liptovskej strany a na južnej sa sfunkčnil prvý stupeň po chatu Kosodrevina. Do roku 1955 sa podarilo opraviť viacero pôvodných zariadení hrebeňa, sprístupnené boli chaty na Trangoške, núdzovo aj na Chabenci, na Čertovici a pod Ďumbierom. Pravidelná autobusová doprava bola spustená na linke medzi Podbrezovou a Trangoškou.⁶⁵

V roku 1961 bola pre oblasť Nízkych Tatier vypracovaná koncepcia rozvoja cestovného ruchu – územný plán rajónu, ktorým sa riadila výstavba rekreačných zariadení celého priestoru. Navrhlo sa budovanie infraštruktúry v zmysle vytvorenia komplexných stredísk cestovného ruchu, vymedzili sa vhodné územia na podnikovú i chatovú výstavbu a vytypovali sa dediny „s tendenciou dožívania“, ktoré sa mali transformovať na rekreačné. V prvej etape sa mal na komplexné stredisko cestovného ruchu prebudovať priestor Bystrianska dolina – Tále, v druhej etape Donovaly a v tretej Čertovica – Vyšná a Nižná Boca. Za rekreačné

⁶² HREBLAY, Anton. Brezno a okolie. Turistický sprievodca. Bratislava: Štátne telovýchovné nakladateľstvo, 1954, s. 92-94.

⁶³ ŠA v BB, f. Krajský národný výbor v Banskej Bystrici 1949 – 1960 (ďalej KNV v BB 1949 – 1960), Krajská plánovacia komisia (ďalej KPK), k. 3, č. j. 413. Výstavba rekreačných stredísk Banskobystrického kraja – záujmové priestory. V súčasnosti je hotel pri medzistanici lanovky, je známy ako chata Kosodrevina.

⁶⁴ ŠA v BB, f. KNV v BB 1949 – 1960, KPK, k. 3, č. j. 415. Územný plán Nízkych Tatier. Bol vypracovaný Slovenskou vysokou školou technickou, Fakultou architektúry a Katedrou urbanizmu pre Slovenský plánovací úrad.

⁶⁵ ŠA v BB, f. Okresný národný výbor v Brezne 1949 – 1960 (ďalej ONV v BR 1949 – 1960), k. 938, č. j. 292. Zahájenie pravidelnej autobusovej dopravy na linke Podbrezová – Trangoška.

obce boli určené Donovaly, Kordíky, Králiky, Dolná Lehota, Bystrá, Šumiac. V dedinách sa mala obmedziť stavba súčasných domov, aby sa tak zachovala ľudová architektúra a typický kolorit. Jestvujúce nevyužitú budovy sa mali účelne stať rekreačnými objektmi, aby sa nemuseli v takom množstve budovať chaty a nedochádzalo k devastácii životného prostredia zastavaním plôch.

Realizácia tohto plánu sa skutočne plnila a už v roku 1961 bol dostavaný hotel Partizán na Táľoch, v roku 1963 sa dobudoval horský hotel Kosodrevina. Rekreačný priestor tak získal kapacitu 320 lôžok voľného cestovného ruchu.⁶⁶ Objekty určené na podnikovú rekreáciu vznikali na Táľoch, dnes patria do katastra obce Bystrá, a to napravo od cesty smerujúcej na Srdiečko (chata železniarní, chata Strojární Piesok).⁶⁷

V 80. rokoch sa rekreačná výstavba v priestore južných svahov Nízkyh Tatier intenzifikovala a rozšírila z Táľov ďalej na západ do Krpáčova. Územie sa začalo vnímať jednotne a novovypracovaný plán investičných aktivít stanovil úlohy pre obe lokality. Od leta roku 1970 sa začali upravovať staré a stavať nové lyžiarske zjazdovky na Chopku, konkrétne Kosodrevina – Srdiečko, Srdiečko – Krupová, Chopok – Krupová, Dereše – Kosodrevina. Začala sa budovať vodná nádrž Krpáčovo (na rekreačné účely; dokončená v roku 1973), ako aj lyžiarske zjazdovky (akcia Z) v súčinnosti s podnikmi Biotika, Cementáreň a Hydrostav.

Na rok 1972 sa naplánovala rekonštrukcia cesty Tále – Krpáčovo – Črnné – Dolná Lehota, dnes známej ako Partizánska cesta, a na rok 1975 výstavba domu horskej služby na Táľoch.⁶⁸ V prvej časti decénia sa ešte schválilo vybudovanie chatovej osady pri Bystrianskej jaskyni, fungovala od letnej sezóny 1972, no v súčasnosti sa objekty nevyužívajú a schátrali. V blízkosti osady bol neskôr spustený do prevádzky aj vleč, ktorý začal premávať od zimy 1975.⁶⁹ V lokalite Zapače, nachádzajúcej sa však už v obci Mýto pod Ďumbierom, postavili ďalší vleč, ktorý začal fungovať v roku 1976. Zjazdovky a ostatná rekreačná infraštruktúra iniciovali vznik nového rekreačného strediska horehronskej podoblasti s názvom Bystrá – Mýto.⁷⁰

Živelný rozvoj návštevnosti do exponovaných lokalít mal negatívny vplyv na rekreačnú hodnotu prírodného prostredia územia. Štátny inštitút urbanizmu a územného plánovania Urbion preto požiadali, aby vytvoril „územnoplánovacie dokumentáciu veľkého územného celku Nízke Tatry“, v ktorej by boli načrtnuté ďalšie možnosti jeho rozvoja v súlade s ochranou prírody (jadro tohto

⁶⁶ Zariadenia voľného cestovného ruchu boli prístupné všetkým návštevníkom, zariadenia viazaného cestovného ruchu slúžili na podnikovú rekreáciu len ich zamestnancom.

⁶⁷ ŠA v BB, f. Okresný národný výbor v Banskej Bystrici (ďalej ONV v BB), odbor obchodu a cestovného ruchu (ďalej OOaCR) 1960 – 1990, k. 13, č. j. 828. Koncepcia rozvoja cestovného ruchu v Nízkyh Tatrách.

⁶⁸ ŠA v BB, f. ONV v BB, OOaCR 1960 – 1990, k. 24, č. j. 803. Záznam z dňa 3. februára 1971 na Okresnom národnom výbore pri príležitosti prejednávania rozvoja materiálnej základne cestovného ruchu v okrese Banská Bystrica.

⁶⁹ ŠA v BB, f. ONV v BB, OOaCR 1960 – 1990, k. 28, č. j. 64. Informácia o iniciatíve miestnych národných výborov v banskobystričskom okrese pri zabezpečovaní rozvoja rekreačných stredísk.

⁷⁰ ŠA v BB, f. ONV v BB, OOaCR 1960 – 1990, bez označenia. Koncepcia rozvoja cestovného ruchu v okrese Banská Bystrica na roky 1988 – 2000 schválená na plenárnom zasadnutí Okresného národného výboru konaného dňa 29. 6. 1988 uznesením č. 49/19889.

priestoru s prioritnou rekreačnou funkciou bolo zároveň národným parkom). Veľkosť plôch vhodných na rekreáciu sa stanovila na 318 000 ha, z toho rekreačne disponibilných bolo 76 300 ha. Pri predpokladanej návštevnosti 90 000 turistov denne do roku 2000 (44 000 jednodňových a 46 000 domácich a zahraničných pobytových) bol navrhnutý ďalší rozvoj vybavenosti infraštruktúrou vybraných rekreačných priestorov predovšetkým ubytovacími, stravovacími a športovo-rekreačnými zariadeniami voľného cestovného ruchu. Lôžková kapacita sa mala zvýšiť na 14 000 pre voľný cestovný ruch, 6 800 pre podnikovú rekreáciu, 8 075 pre individuálnu chatovú rekreáciu.⁷¹ Za najzaťaženejší priestor celého územia bol označený Chopok, preto bola na jeho využitie vypracovaná špeciálna štúdia „Vysokohorské stredisko rekreácie a cestovného ruchu Chopok-juh, Nízke Tatry“. V riešení sa za hlavné priestory strediska považovali Srdiečko, Trangoška a Krúpova dolina. Kosodrevina, Dereše, Chopok, Chata hrdinov SNP boli označené za vysunuté priestory prepojené turistickými chodníkmi a dopravnými zariadeniami.⁷²

V roku 1989 však došlo k radikálnej transformácii politických, ekonomických a spoločenských pomerov, ktorá znamenala pre cestovný ruch privatizáciu infraštruktúry a supraštruktúry, zmenu klientely, zvýšené nároky na kvalitu služieb, neschopnosť mnohých podnikov prispôbiť sa aktuálnym trendom a ich zánik, otvorenie zariadení viazaného cestovného ruchu verejnosti a pod.⁷³ Táto zmena priniesla Nízkym Tatrám nerovnomerný a nevyvážený rozvoj, niektoré rekreačne hodnotné priestory sa stali ešte viac zaťaženými (Tále), iné, naopak, stratili svoje postavenie (Krpáčovo).

Návrh etapizácie vývoja cestovného ruchu južnej strany Ďumbierskych Nízkych Tatier

Procesy vzniku, rozvoja, transformácie, resp. zániku cestového ruchu v akomkoľvek geografickom priestore je možné skúmať na základe dvoch prístupov. Prvým je chronologický, ktorý exaktne vymedzuje a oddeľuje jednotlivé fázy jeho vývoja⁷⁴, alebo procesuálny⁷⁵, vychádzajúci zo štúdia sociálno-ekonomických vzťahov a cestovného ruchu vo vnútri územia. Priestorové hľadisko (typické pre geografiu) zohľadňuje Butlerova teória vývinových cyklov cestovného ruchu strediska⁷⁶, ktorá intenzitu rekreačných procesov na území diferencuje do 6 fáz: exploračia, penetrácia, rozvoj, konsolidácia, stagnácia, úpadok.⁷⁷

⁷¹ Projekt, 1980, roč. 22, č. 10, s. 33-35. Územnoplánovacia dokumentácia veľkého územného celku Nízke Tatry.

⁷² Projekt, 1982, roč. 24, č. 1, s. 30-32. Chopok-juh, Nízke Tatry. Vysokohorské stredisko cestovného ruchu a rekreácie.

⁷³ Porovnaj VYSTOUPIL - ŠAUER, ref. 11, s. 32-33.

⁷⁴ WARSZYŃSKA, Jadwiga - JACKOWSKI, Antoni. Podstawy geografii turysty. Warszawa: PWN, 1978, s. 170-179.

⁷⁵ MARIOT, Peter. Geografia cestovného ruchu. Bratislava: Veda, 1983, s. 8-9.

⁷⁶ V origináli má teória názov TALC - Tourism Area Life Cycle.

⁷⁷ BUTLER, Richard W. The concept of a tourism areas cycle of evolution: implications for the management of recourses. In Canadian Geographer, 1980, roč. 24, č. 1, s. 5-14.

V rámci výskumu je možné tieto etapizácie spojiť a na podklade historickogeografických analýz vývoja cestovného ruchu v akomkoľvek priestore vymedziť vlastné geneticko-chronologicko-priestorové etapy⁷⁸, o čo sa pokúsime v závere príspevku.

Nízke Tatry z hľadiska cestovného ruchu ostali pomerne dlho nepovšimnuté, preto etapu vzniku tohto fenoménu v nich datujeme až do 19. stor. Ani klasická elitárna fáza⁷⁹ v tomto priestore neprebehla a nepodnietila tak zvýšený záujem oň. Ojedinelé návštevy niektorých lokalít mali charakter objaviteľských i výskumných výprav, túto etapu môžeme teda stotožniť s Butlerovou fázou rekreačnej explorácie. Občasné výlety nasledovníkov štúrovcov s vlastivedným charakterom či výskumné pobyty speleologického a hydrologického zamerania sú jedinými zachovanými zmienkami o sprístupňovaní pohoria. Vznik cestovného ruchu (v dnešnom chápaní zmyslu slova) sa viaže na objavenie a využívanie minerálnych prameňov v lokalite Korytnica, Železnô, Dolná Lehota. Kúpeľné aktivity podmienili stavbu rekreačnej infraštruktúry a bližšie spoznávanie pohoria.

Prelom 19. a 20. storočia je v spoločnosti charakteristický zvýšeným záujmom o cestovný ruch, čo malo za následok vznik spolkov podporujúcich jeho rozvoj prostredníctvom budovania rekreačných objektov, značkovania turistických trás a organizovania výletov. Členmi týchto združení boli predovšetkým maďarské, nemecké i české etnikum a slovenská inteligencia. Po vzniku Liptovskej a Zvolenskej sekcie Uhorského karpatského spolku na konci 19. storočia sa prostredníctvom rôznych aktivít (postavenie chát pri Demänovskej ľadovej jaskyni, na Ďumbieri, vyznačenie trasy na Ďumbier, Poludnicu atď.) čiastočne oživil cestovný ruch aj v Nízkych Tatrách. Politické zmeny po 1. svetovej vojne, vznik Československa a Klubu československých turistov znamenali jeho ďalšiu intenzifikáciu, ktorá bola navyše podmienená objavením jaskýň v tomto priestore v priebehu rokov 1921 – 1925. Následné obdobie až do 2. svetovej vojny je charakteristické výstavbou chát a útulní najmä na hrebeni pohoria, pričom medzníkom je rok 1928, keď bola postavená Chata generála M. R. Štefánika pod Ďumbierom.

Nové sociálno-ekonomické procesy postupne akcelerovali rozvoj cestovného ruchu a zvýšenú návštevnosť pohoria, ktorá začala získavať masovú podobu, preto túto fázou označujeme ako fázou rozvoja a mohli by sme ju stotožniť s Butlerovou etapou rekreačnej penetrácie.

Krátke časové obdobie rokov 1940 – 1945 je charakteristické vojnovými udalosťami, ktoré mali deštruktívne následky na rekreačnú infraštruktúru: ubytovacie objekty boli zničené a iba s námahou sa neskôr znova obnovili, v mnohých prípadoch len núdzovo (chata na Chabenci, Veľkom boku a pod.).

⁷⁸ Porovnaj napr. ČUKA, Peter. Niektoré príčiny vzniku a vývoja cestovného ruchu v Starohorských vrchoch. In MICHAELI, Eva. Urbánne a krajinné štúdie č. 2. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 1997, s. 93-104; ČUKA, ref. 21, s. 107-113; ČUKA, Peter. Priestorová dynamika infraštruktúry cestovného ruchu v Banskej Bystrici a jej rekreačnom zázemí. Banská Bystrica: Fakulta prírodných vied UMB, 2007, s. 26-33; KUREK et al. Turystyka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s. 50-65; ŠTEMBERK, Jan et al. Kapitoly z dejín cestovného ruchu. Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov, 2012, s. 222; VYSTOUPIL – ŠAUER et al., ref. 11, s. 22-33; WOJCIECHOWSKA, Jolanta. Geneza oraz ewolucja turystyki na obszarach wiejskich w Polsce. In Folia turistica, 2006, roč. 17, č. 17, s. 99-119.

⁷⁹ V zmysle chápania Mariota. MARIOT, ref. 75.

Od roku 1945, resp. 1948 sa cestovný ruch začína vyvíjať úplne odlišne, ako to bolo dovtedy. Socialistická industrializácia a následná urbanizácia spolu s obmedzeným cestovaním do zahraničia, najmä po roku 1968, mali za následok obrovský rekreačný tlak na niektoré atraktívne priestory v Nízkych Tatrách. Rast počtu obyvateľov v Banskej Bystrici a Brezne, spriemyslenie Horehronia, vyľudňovanie niektorých obcí a ich premena na rekreačné územia, ako aj budovanie prvých ubytovacích zariadení s viazanými lôžkami sú charakteristickými črtami masového cestovného ruchu, ktorý považujeme za tretiu etapu v jeho vývoji na skúmanom území. Priestor Táľov, Krpáčova, Chopku tvoril rekreačné zázemie obyvateľov Banskej Bystrice a Brezna, ale najmä pracujúcich v priemyselných komplexoch Horehronia, teda obyvateľov Podbrezovej, Hronca a Valaskej. Tí si mali v novovybudovaných rekreačných objektoch v rámci rôznych pobytov zregenerovať sily na plnenie hospodárskych plánov päťročnic socialistickej spoločnosti. Táto etapa je charakteristická plánovitou výstavbou veľkokapacitných hotelov (Tále - hotely Partizán, Stupka, Krpáčovo - hotely Biotika, Polianka, Junior, Chopok - horské hotely Srdiečko, Kosodrevina, Trangoška), vznikom chatových osád (Tále, Krpáčovo, Demänovská dolina, Liptovský Ján) a rozvojom chalupárstva.⁸⁰ Uvedené procesy sú v rámci fázy rozvoja cestovného ruchu popisované ako rekreačná asimilácia⁸¹ a rekreačná kolonizácia.⁸²

Od konca roku 1989 došlo opätovne k zmene spoločensko-politických pomerov so závažnými ekonomickými dôsledkami, ktoré sa vyznačovali otvorením hraníc, rozpadom sovietskeho bloku, úbytkom a zmenou klientely, privatizáciou, súkromným podnikaním, otvorením trhu i zvýšenou konkurenciou, a preto došlo k recesii, s ktorou sa museli vyrovnávať všetky postsocialistické ekonomiky. Pod vplyvom týchto procesov doplnených o ďalšie negatívne prvky, ako napr. slabá podpora cestovného ruchu štátom, neschopnosť prispôbiť sa novým trendom, nekvalifikovaný manažment skupujúci podniky cestovného ruchu s cieľom okamžitého zbohatnutia, došlo k úpadku cestovného ruchu. Túto fázu sme nazvali etapa transformácie cestovného ruchu poznačená jeho recesiou; datujeme ju približne do obdobia rokov 1989 - 2000.

Po tomto období nastáva čiastočný rozvoj výstavby modernej infraštruktúry (apartmánové domy na Táľoch, v Mýte pod Ďumbierom, zruby na Táľoch, v Bystrej, v Mýte pod Ďumbierom, malé penzióny rodinného typu v Bystrej, Mýte pod Ďumbierom, Krpáčove), čím sa prehĺbuje proces rekreačnej kolonizácie a pôvodne priestorovo oddelené komplexy s rekreačnou funkciou sa zástavbou približujú k sebe. Naďalej prebieha i rekreačná asimilácia a zvyšuje sa snaha obcí o rozvoj cestovného ruchu prostredníctvom rôznych projektov a vzájomnej spolupráce v združeníach, ako napríklad v klastroch, mikroregiónoch či miestnych akčných skupinách. Túto poslednú etapu by sme mohli nazvať fázou priestorového rastu cestovného ruchu vplyvom súčasnej modernej výstavby.

⁸⁰ Aj v zmysle Mariotovej etapizácie môžeme túto fázu považovať za etapu masového cestovného ruchu. MARIOT, ref. 75.

⁸¹ Premena sídiel na rekreačné. BUTLER, Richard W. The Tourism Area Life Cycle. Volume 1. Applications and Modifications. Clevedon: Channel View Publications, 2006, 350 s.

⁸² Zastavanie zelených plôch zariadeniami cestovného ruchu. BUTLER, ref. 81.

Popísané etapy a subetapy vývoja cestovného ruchu na území Ďumbierskych Nízkyh Tatier možno prehľadne vymedziť takto:

1. vznik cestovného ruchu (od prvých zmienok o území až do konca 19. storočia):

a) *subetapa pionierskeho cestovného ruchu charakteristická občasnými návštevami lokalít,*

b) *kúpeľná subetapa typická výstavbou prvých zariadení cestovného ruchu,*

2. rozvoj cestovného ruchu (od prelomu 19./20. storočia do roku 1945):

a) *turistická subetapa príznačná výstavbou horských chát a útulní na sprístupnenie hrebeňa,*

b) *jaskyniarska subetapa dôležitá objavením jaskýň a ich otvorením verejnosti,*

c) *vojnová subetapa poznačená zničením rekreačných zariadení,*

3. nástup masového cestovného ruchu (1946 – 1989):

a) *subetapa rekonštrukcie a opätovnej výstavby zničených rekreačných zariadení,*

b) *subetapa organizovaného a viazaného cestovného ruchu charakteristická rekreačnou asimiláciou a kolonizáciou,*

4. transformácia cestovného ruchu (1989 – 2000):

a) *subetapa výraznej recesie cestovného ruchu spôsobená transformáciou ekonomiky,*

5. priestorový rast cestovného ruchu (2001 – súčasnosť).

Posledná vymedzená etapa zatiaľ nemá žiadne subetapy a jej stanovenie sme založili na podrobnom terénnom výskume a poznaní histórie vývoja cestovného ruchu v tomto priestore na báze štúdia archívnych pramenných materiálov, dobovej tlače, rôznych vedeckých a odborných prác, ako aj na základe rozhovorov s autochtónnym⁸³ obyvateľstvom.

Záver

Najdôležitejším obdobím vo vývoji cestovného ruchu v Nízkyh Tatrách je 20. storočie, aj keď drobné zmienky o návštevách pohoria evidujeme už aj v druhej polovici 19. storočia. Dvadsiate storočie je pre spoločnosť charakteristické politickými, spoločenskými a hospodárskymi zmenami. Utvoril sa fond voľného času, a tak vznikol priestor na cestovanie.

Počiatky vzniku cestovného ruchu v Nízkyh Tatrách sa spájajú najmä s kúpeľným cestovným ruchom, až v neskoršom období prichádza rozvoj turistiky, turistických spolkov a rekreačnej infraštruktúry. Proces intenzifikácie cestovného ruchu a zosilnený rekreačný tlak na krajinu pozorujeme zhruba od polovice 20. storočia, keď získal cestovný ruch masovú podobu.

V roku 1989 došlo k zmene spoločensko-politických pomerov, ktoré sa premietli aj do cestovného ruchu. Procesy transformácie charakteristické privatizáciou, súkromným podnikaním, otvorením trhu i zvýšenou konkurenciou sa v mnohých ohľadoch negatívne odrazili na ďalšom rozvoji cestovného ruchu v pohorí.

Z hľadiska Butlerovej teórie vývinových cyklov cestovného ruchu⁸⁴ sme na južnej strane Ďumbierskych Nízkyh Tatier identifikovali prvé tri etapy vývoja (explorácia, penetrácia, rozvoj vo forme asimilácie a kolonizácie). Fázy rekre-

⁸³ Autochtónny znamená domáci, lokálny, teda ide o obyvateľstvo žijúce na skúmanom území.

⁸⁴ BUTLER, ref. 77, s. 3-8.

ačnej konsolidácie, stagnácie a úpadku cestovného ruchu zatiaľ neregistrujeme. Takisto sme nezaznamenali ani etapu elitárneho cestovného ruchu⁸⁵.

Vývoj cestovného ruchu na skúmanom území bol plynulý, pričom jednotlivé fázy nie je možné striktno oddeliť, ba dokonca sa mnohé aj navzájom prelínajú, preto považujeme uvedené vymedzenie za rámcové. V rôznych strediskách Nízkych Tatier mohlo mať aj odlišný priebeh v tom zmysle, že niektoré etapy vo vývoji absentujú, resp. niektoré trvali dlhšie, ako je naznačené časové obdobie. Takémuto fenoménu sa však nedá vyhnúť, pretože skúmané územie je príliš veľké a heterogénne, pričom špecifickosť niektorých lokalít sa prejavuje aj v súčasnosti.

Zoznam pozitívnych prameňov a literatúry:

Archív a pramene:

Štátny archív v Banskej Bystrici

Fond Okresný úrad v Brezne 1923 – 1945

Fond Notársky úrad Lopej z obvodu Okresného úradu Brezno

Fond Karpatský spolok pobočka v Banskej Bystrici 1922 – 1944

Fond Notársky úrad Mýto pod Ďumbierom z obvodu Okresného úradu Brezno

Fond Klub československých turistov a Klub slovenských turistov a lyžiarov

Fond Krajský národný výbor v Banskej Bystrici 1949 – 1960, Krajská plánovacia komisia

Fond Okresný národný výbor v Brezne 1949 – 1960

Fond Okresný národný výbor v Banskej Bystrici, odbor obchodu a cestovného ruchu 1960 – 1990

Dobová tlač:

Hronské noviny

Naše noviny

Úradné noviny župy Zvolenskej

Pohronský hlásnik

Projekt

Monografie:

ČUKA, Peter. Vybrané priestorové zákonitosti na území Starohorských vrchov. Banská Bystrica: Fakulta prírodných vied UMB, 2003.

ČUKA, Peter. Priestorová dynamika infraštruktúry cestovného ruchu v Banskej Bystrici a jej rekreačnom zázemí. Banská Bystrica: Fakulta prírodných vied UMB, 2007.

HOUDEK, Ivan. Nízke Tatry včera a dnes. Bratislava: Cestovný ruch, zv. 3, 1953.

HREBLAY, Anton. Brezno a okolie. Turistický sprievodca. Bratislava: Štátne telovýchovné nakladateľstvo, 1954.

KOLEKTÍV. Sprievodca po Banskej Bystrici a Horehroní. Banská Bystrica: Odbor Klubu československých turistov, 1928.

KUREK, et al. Turystyka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.

KVIETOK, Ladislav. Zemepis Horehronia. Vlastivedná štúdia Banskobystrického a Breznianskeho okresu. Zvolen: vytlačené vlastným nákladom za podpory Pohronskej župy, 1943.

MARIOT, Peter. Geografia cestovného ruchu. Bratislava: Veda, 1983.

⁸⁵ MARIOT, ref. 75.

- URBAN, Peter: Ďumbier. Najvyšší z Nízkých. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2012.
- ŠTEMBERK, Jan et al. Kapitoly z dějin cestovního ruchu. Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov, 2012.
- VYSTOUPIL, Jiří – ŠAUER, Martin et al. Geografie cestovního ruchu České republiky. Plzeň: Aleš Čeněk, 2011.
- WARSZYŃSKA, Jadwiga – JACKOWSKI, Antoni. Podstawy geografii turysty. Warszawa: PWN, 1978.
- ŽALČÍK, Ján. Donovaly – Korytnica. Stručný sprievodca. Bratislava: Šport, 1981.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- BRTÁŇ, Rudolf. Z turistických ciest Bottu a Dobšinského. In *Krásy Slovenska*, 1969, roč. 46, č. 12, s. 454-473.
- BUDAJ, Martin. K dejinám prieskumu Ďumbierskeho vysokohorského krasu. In *Acta Carsologica Slovaca*, 2012, roč. 50, č. 1, s. 103-122.
- BUTLER, Richard W. The concept of a tourism areas cycle of evolution: implications for the management of recourses. In *Canadian Geographer*, 1980, roč. 24, č. 1, s. 5-14.
- BUTLER, Richard W. 2006. *The Tourism Area Life Cycle. Volume 1. Applications and Modifications*. Clevedon: Channel View Publications, 2006.
- ČUKA, Peter. Niektoré príčiny vzniku a vývoja cestovního ruchu v Starohorských vrchoch. In MICHAELI, Eva. *Urbánne a krajinné štúdie č. 2*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 1997, s. 93-104.
- JIRMEROVÁ, Jana. Ďumbiersky vysokohorský kras. In *Krásy Slovenska*, 1959, roč. 36, č. 9, s. 255-256.
- JORDÁN, Oskar. Skitouren am Gyömbér. In *Jahrbuch des Ungarischen Karpathen-Vereines*, 1909, 36. Jahrgang, s. 62-63. Dostupné na internete: <<http://epa.oszk.hu/02600/02600/00036/pdf/>>.
- KHANDL, Ladislav. Pešia turistika na Slovensku. In *Krásy Slovenska*, 2004, roč. 81, č. 5 – 6, s. 38-41.
- KUZMÁNY, Pavol. Horehronie. In *Slovenské pohľady*, 1900, roč. 20, s. 262-270. Dostupné na internete: <<https://archive.org/details/slovenskpohlady07rosegoog/page/n270>>.
- PUSKAILER, Ján. Štúrovská storočnica a počiatky národného cestovního ruchu, turistiky a ochrany prírody na Slovensku. In *Krásy Slovenska*, 1956, roč. 33, č. 9, s. 321-329.
- NUSKA, Oldřich. Objav Demänovských jaskýň; Demänovské jaskyne – kamenný zázrak; O pôvode jaskýň a kvapľov; Barva a zvuk v Demänovských jaskyniach; Práca a investície v Demänovských jaskyniach. In *Krásy Slovenska*, 1937, roč. 16, č. 5 s. 106-113.
- SCHVARC, Michal. Karpatský spolok (Karpathenverein) v Banskej Bystrici a jeho činnosť v období prvej Československej republiky. In KALISKÝ, Dušan et al. *120 rokov organizovanej turistiky v Banskej Bystrici 1889 – 2009*. Banská Bystrica: Mesto Banská Bystrica a Klub slovenských turistov Lokomotíva Banská Bystrica, 2009, s. 17-29.
- WOJCIECHOWSKA, Jolanta. Geneza oraz ewolucja turystyki na obszarach wiejskich w Polsce. In *Folia turistica*, 2006, roč. 17, č. 17, s. 99-119.
- ZECHENTER-LASKOMERSKÝ, Gustáv Kazimír. Priechod cez Čertovicu. In *Orol*, 1875, roč. 6, č. 3, s. 70.

Počet slov: 8 257

Počet znakov vrátane medzier: 56 551